

MA'MUR UMAROV

ESTRADA VA OMMAVIY TOMOSHALAR TARIXI

782.7
y-11

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT INSTITUTI

MA'MUR UMAROV

OYMKXTPM
50

ESTRADA VA OMMAVIY TOMOSHALAR TARIXI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
5210300 – aktyorlik san'ati (estrada aktyorligi turlari),
5210400 – rejissyorlik (estrada va ommaviy tomoshalar turlari) yo'nalishi
talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etiladi*

17/18

Toshkent
«Yangi asr avlodi»
2009

Darslik estrada san'ati va ommaviy tomoshalar tarixiga, ularning ilk unsurlariga, rivojlanish bosqichlariga, san'at turi darajasiga ko'tarilishi va kamol topish jarayoniga bag'ishlangan. Shuningdek, adabiyot – so'z san'ati, notqlikning ommaviy tomoshalarda tutgan o'rniga alohida urg'u berilgan.

Ma'sul muharrir:

Teshaboy BAYANDIYEV,
San'atshunoslik fanlari doktori

Taqrizchilar:

Erkin UMAROV,
falsafa fanlari doktori, professor

Hamidulla IKROMOV,
san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

*O'zbekiston davlat san'at instituti Ilmiy Kengashining 2007-yil 28-may yig'ilishida
muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.*

ISBN 978-9943-08-455-1

© Ma'mur Umarov. «Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi», «Yangi asr avlodi». 2009-yil.

MUALLIFDAN

Estrada san'ati kundan-kunga rivojlanib, o'z muxlislari sonini ko'paytirib bormoqda. Shuning uchun bu san'at tarixi hamda nazariy asoslarini o'rganish, uning keng qamrovli bag'rida paydo bo'layotgan tomosha turlarining rivojlanish jarayoni, yangi shakllanayotgan usul va uslublari to'g'risida kitob yaratish masalasi dolzarb bo'lib qoldi. Ilk bor yaratilayotgan bu darslik munozaralarga sabab bo'lishi mumkin. Chunki, estrada san'ati to'g'risida har bir ijodkorning o'z nuqtai nazari bor. Qolaversa, estrada san'ati rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan rus ijodkorlari bu yo'nalish bo'yicha ko'plab o'quv qo'llanmalari va monografiyalar chiqarganiga qaramasdan hamon darslik yaratmadilar. Bu harakat ilk bor O'zbekistonda boshlangani quvonarli hodisa, deyish mumkin.

Keng qamrovli estrada san'ati tarixini o'rganishga bag'ishlangan darslikni yaratish uchun bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan amaliyotchilar va nazariyotchilarning maqolalari, kitoblari, monografiya va o'quv qo'llanmalari o'rganildi. Darslikni yaratish jarayonida 12 jildli O'zbek Milliy Ensiklopediyasidan, rus tilidagi besh jildli «Театральная энциклопедия», «Греческая трагедия», «Эстрада: что? где? зачем?» nomli to'plamlardan; professorlar: Ye.Uvarovning «Аркадий Райкин», «Эстрадный театр» (Estrada teatri), I.Sharoyevning «Режиссура эстрады и массовых представлений» kitoblaridan; tadqiqotchilar: S.Klitinning «Эстрада», E.Shapirovskiyning «Рождение клоуна», Karandashning «Над чем смеётся клоун» nomli asarlaridan; o'zbek mualliflaridan: akademik M.Rahmonov, san'atshunoslar: L.Avdeeva, T.Obidov, L.Troitskaya, professorlar: A.Fitrat, T.Tursunov, M.Qodirov, U.Qoraboyev, S.Tursunboyev, B.Abdurahmonov, E.Umarov, T.Mahmudov, J.Jabborov, T.G'ofurbekov, M.Hamidova; tadqiqotchilar: B.Shodiyev, J.Rasultoyev, Y.Norbo'tayev, R.Jumaniyozov, D.Mullajonov, N.Bekmirzayev, G.Shodimetovalarning ilmiy ishlaridan foydalandik.

Muallif ilk bor chop etilayotgan ushbu darslikning shakllanish jaryonida jonkuyarlik qilgan Oliy ta'lim vazirligiga, O'zbekiston davlat san'at instituti rahbarlariga va o'z maslahati hamda yordamlarini ayamagan olimlarga minnatdorchilik bildiradi.

*Ma'mur UMAROV,
O'zbekiston davlat san'at instituti
dotsenti, falsafa fanlari nomzodi*

KIRISH

Insoniyat XXI asrga kelib yirik shaharlar va shahar aholisi soni keskin ortib borayotganiga guvoh bo'lmoqda. Yer sharida aholisi bir milliondan ortgan yirik shaharlar uch yuztadan oshib ketdi. Zamin aholisining 80 foizi esa shaharlarda yashamoqda. Bu raqamlar ortida murakkab progressiv jarayon – insonlarning estetik munosabatlarini qayta qurish masalasi yotibdi.

Zamonning shiddatli rivojlanishi, fan va texnikadagi yangiliklar, aloqa vositalarining uzluksiz takomillashuvi, informatsiya oqimiga g'arq bo'lib borayotgan muhit, kompyuter bilan muloqot insonning ruhiy charchog'iga, asabi tarangligiga sabab bo'lmoqda.

Charchoq va asablar tarangligidan qutilish zaruriyati insonlarni xizmatdan keyingi jonli muloqotga chorlaydi. Bunday ehtiyoj uni to'y-tomoshaga, omma orasiga, sayilga, ko'ngilochar tomoshaga; bayramlarga, hayqirib charchoq chiqaradigan stadionlarga, estrada shoulariga, o'yin-kulgularga yetaklaydi. Insonning bo'sh vaqtini bayramona kayfiyatda o'tkazish, uning charchog'ini chiqazish, asabini yumshatish zamonning eng dolzarb masalasi bo'lib qoldi.

Dam olishni yuqori saviyada, jonli muloqotda, ruhiy va ma'naviy ozuqa oladigan muhitda, samarali, serzavq hamda taassurotlarga boy, bayramona kayfiyatda o'tkazish esa navbatdagi hal qilinadigan masaladir.

Kuni bo'yi kompyuter qarshisida o'tirib ishlaydiganlar uchun harakatlarga boy tomoshalar, tomoshabinning o'yinda ishtirok etishiga imkon beradigan shoular, uni raqsga tushishga chorlaydigan tadbirlar, serzavq estrada musobaqalari, ruhiyatga kuchli ta'sir etib, erkin holga olib keladigan ommabop o'yinlar ko'proq ma'qul bo'ladi. Bu ehtiyojlarni qondiradigan tomoshalarni tashkil qilish esa navbatdagi masaladir.

Turmush tashvishidan xoli, qorni to‘q, usti but – zerikkanlar uchun ko‘ngilochar tadbir kerak. Mehnat qilib charchaganlarning esa hordiq chiqarish, dam olish zarurati bor. Bizningcha, insonlarni har ikkala ehtiyojini e‘tiborga olgan tomosha – estrada, deb nom oldi. U tomosha turlarining barchasidan eng yaxshi namunalarni sahnaga olib chiqdi va uni yangi san‘at turi darajasiga ko‘tardi va o‘zini «estrada san‘ati» deb atay boshladi.

Zerikish hamda charchoqning egasi bor, lekin millati yo‘q. Tomoshaning esa millati bor. Chunki, barcha millatning azaldan o‘ziga xosligi uning bayramlarida, urf-odatlarida, an‘analarida, to‘y-tomoshalarida, o‘yinlarida saqlanib kelmoqda.

Demak, zamonaviy tomoshalarning tashkilotchilari zerikkan va charchaganlarning ehtiyojlarini hisobga olib, maxsus jihozlangan maydonchalarda o‘tadigan tadbirlarning ommabop va hammabopligiga; tadbir o‘tadigan joyning go‘zal, ramziy, badiiy, estetik zavq beradigan darajadagi bezaklariga; bayramona kayfiyat yaratadigan muhitiga asosiy e‘tiborlarini qaratishi lozim. Bu hammabop sharoitdan yanada ko‘p zavq olishni istaganlar esa estrada san‘ati bilan oshno bo‘lish uchun teatrlarga, konsert zallariga yoki musobaqa-shoulariga tashrif buyuradilar.

Estrada san‘atinining tomosha turlarini zamon va tomoshabin talabi darajasidagi yuksaklikda ushlab turish, yanada rivojlantirish hamda unga fidoiylarcha xizmat qilish uchun esa, avvalo, uning tarixini bilish, an‘analarni e‘zozlash va qonun-qoidalariga amal qilish talab qilinadi.

I BOB. IBTIDOY DAVRDAGI TOMOSHALARNING ILK CHASHMALARI

1.1. Ovchilik o'yinlari – ilk tomosha shakli

O'zbek an'anaviy teatri Sharqning qadimiy tomoshalariga asoslangan bo'lib, uning dastlabki kelib chiqish tomirlari ibtidoiy jamiyatdagi munosabatlarni qamrab oladi. Bu hol uning ilk yaralish manbalarini O'rta Osiyo tuprog'idan va shu yerda yashagan qadimiy xalqlarning ijtimoiy hayotidan, milliy xususiyat va an'alaridan, millatning tabiatidan qidirishga da'vat qiladi.

Tomosha turlari, undan o'sib chiqqan barcha san'at janrlarining bosh manbai, asl zamiri, ilk chashmasi – mehnat ekanini tarixchi olimlar ta'kidladilar. Rus faylasufi G.V.Plexanov bu haqda «O'yin – mehnat farzandi», deb uqtiradi. Shunday ekan, ibtidoiy jamiyat tomoshalarining kelib chiqish manbalarini dastlab mehnat jarayonidan, ibtidoiy jamoa kishisining ishlab chiqarish faoliyatidan qidirsak to'g'ri bo'ladi. «Agar biz mehnat tomoshadan burun tug'ilgani va, umuman, inson, eng avvalo, narsalarga va hodisalarga tirikchilik, naf ko'rish nazari bilan qaragani, bora-bora uning qarashlari estetik jihatdan muomala qilishga o'tgani haqidagi fikrni o'zimizga singdirmasak, ibtidoiy jamiyat madaniyati tarixini tushunolmaymiz», deb yozgan edi G.V.Plexanov.

Ibtidoiy odamning kun kechirishi benihoya og'ir bo'lganidan, ular to'da-to'da bo'lib jamiyat shaklida yashashardi. Tabiatning dahshatli hodisalariga birgalikda qarshilik ko'rsatib, yashash uchun kurash olib borardilar. Bu davr odamlari hali ma'dan – temir nimaligini bilmasdi, ammo toshdan ishlab chiqarish qurollari yaratishga qodir edi. Negaki, odamning tabiat hodisalarini, uning rang va tafovutlarini, ohang va boshqa sifatlarni bilishga qiziqishi har vaqt mehnat jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Odamning yashashi uchun kerak bo'lgan narsalarni topishga intilishi, tabiat hodisalari ustidan hukmronlik qilish istagi sezgi organlarini, ong va talaffuzini taraqqiy ettirdi. Inson ongi va talaffuzining taraqqiy etishi bilan birga odamlarda tabiat go'zalligidan, ranglardan va ohanglardan ta'sirlanish, qo'l mehnati bilan yaratilgan narsalarda o'z tuyg'ulari va fikrlarini aks ettirish, biron material vositasi bilan real dunyoni badiiy tasvirlashga

ehtiyoj sezgisi ham o'sib boradi. Bunday estetik sezgilar boshlang'ich davrda juda qo'pol bo'lgani tabiiydir. Ammo musiqani, ohanglarni ajratuvchi quloq; nafosat va turli shakllarni his qilib qadrllovchi ko'z; hid va ta'm biluvchi va huzur qilish layoqatiga ega bo'lgan a'zolari inson qudratining asl mohiyatini belgilovchi tassavvur tayangan tafakkurning ilk kurtaklari edi.

Bir zamonlarda avlod-ajdodlarimiz yashagan hozirgi O'zbekiston yerlari iqlimi, tabiiy boyliklari jihatidan ibtidoiy odamlar yashashi uchun qulay makon bo'lgan. Bu tuproqda kishilik tarixining ilk bosqichlaridan boshlab aholi yashagan. Keyingi yillarda Toshkent g'arbida, Shoim ko'prik mavzeidan quyi poleolit davri qurollari, Boysun tog'idagi Teshiktosh g'oridan bundan yuz ming yil burungi neandertal (o'rta poleolit) odam suyagining topilishi, Samarqand yaqinidagi Omonqo'ton qishlog'i ustidagi g'ordan olingan tosh qurollar, Surxondaryoning Zarao't Kamarida qizg'ish rangda tasvirlangan suratlar, Xo'jakat qishlog'idagi toshlarga chizilgan katta kiyik va ho'kiz tasvirlari, Toshkent shimoliy va janubiy kanali qurilishida, Ayritom xarobalarida, Qizilqumda turli qurol va ro'zg'or buyumlarining, Samarqand yonidagi Ilonsoy va Oqsoyda, Farg'onadagi Suratsoy va Saymalitoshda topilgan yovvoyi hayvonlar, shikor vaqti, turli ibtidoiy marosimlar aks ettirilgan suratlar, Boysun tog'laridagi Amir Temur g'oridan, Uzboy atrofidan neolit davri madaniyatining qoldiqlari, Kalta Minor (Xorazm) chaylasi, Moxondaryo havzasidagi Zamonbobo, Chust yonidagi Bo'vanamozor (metall davri) degan joyda ibtidoiy odamlarning istiqomat joylari ochilganligi va turli qazilmalar vaqtida topilgan juda ko'p sopol idishlar – xullas, bu obida, yodgorliklarning hammasi O'zbekiston hududida yuz ming yillardan buyon odamlar yashaganligini, ularning ibtidoiy jamiyat davridayoq o'ziga xos madaniyati shakllana boshlaganini to'la tasdiqlaydi.

«Biz tarixga inson bilan birga kiramiz», degan edi faylasuflardan biri. Bu fikr tomosha tarixini o'rganishga ham taalluqlidir. Chunki san'at odamning dunyoga kelishi, sezgisi, idroki va nutqining paydo bo'lishi bilanoq tug'ila boshlaydi. San'at insonning go'zallikka bo'lgan intilishi mevasi bo'lib, inson hayotining ajralmas qismi sifatida mavjuddir.

Hozirgi O'zbekiston hududida topilayotgan ibtidoiy jamiyat tasviriy va amaliy san'at yodgorliklari syujetlarida bir-biriga o'xshash echki, tog' qo'chqori (arxar), ohu, yovvoyi ho'kiz, qo'tos, bug'u, ot yoki itlarning bittadan yoki to'da-to'da bo'lib yurganlari tasvirlangan. O'sha davr rassomi ularning yurishlarini, sakrashlarini, chopib ketayotganlarini aynan chizib bera olgan. Suratlarda odamlar qiyofasi ham ko'p. Ular, asosan, qo'llarida o'q-yoy bilan yovvoyi hayvonlarni quvib borayotgan, turli hayvon terisini yopinib, o'zlarini niqoblagan kishilar tasviridir. Ba'zi suratlarda ibtidoiy odamlarning to'p-to'p holatdagi tasviri ham uchrab qoladi. Balki ba'zi ifodalar diniy marosimlarga aloqadordir. Bu suratlar garchand sodda va qadimiy bo'lsa ham o'z ma'nosiga ega, mavhum emas, hayotiydir. Bu suratlar ibtidoiy jamiyat kishisining go'zallikka e'tibor berganini, buning uchun turli xil ranglar qidirib o'z o'rnida ishlata bilganini ko'rsatadi.

Chunonchi, Zarao't Kamarining suratlari ikki xil rangda chizilgan. Bu haqda professor L.I.Rempel quyidagilarni yozadi: «...Predmetning shakli, fakturasi, rang va ritmik chiziq birligini his eta bilish tuyg'ulari, shuningdek, plastik formalarni—haykalchalarni o'ylab topish, yaratish hamda suratlar chizish, unga boqib, idrok eta bilish sezgilari insonlar ongiga tabiatning go'zal shakl-shamoyillarini tasavvur etish qobiliyatlarini yuzaga chiqarishdagi ilk ko'rinishlar bo'ldi». Demak, O'rta Osiyoning ibtidoiy davr odamlari kishilik tarixining eng boshlang'ich davrlaridayoq buyumlarning shaklini, tamoyilini, ritm, o'lchov va rangini, tabiiy go'zalliklarni idrok – fahm eta boshlaganlar. Yuqori poleolit davridayoq odamlar urug'-aymoqlarga bo'linib, ular o'rtasida ilk diniy e'tiqod bilan birga rassomlik va haykaltaroshlik san'atining eng sodda elementlari ham vujudga kela boshlagan. Ular o'zlari chizgan yoki yaratgan narsalarni zavq bilan tomosha qilgan va yanada takomillashtirgan.

Mana shu ibtidoiy davr tasviriy san'at yodgorliklari tomosha turlarining eng sodda elementlarining tug'ilish jarayonini aniqlab olishga yordam beradi. Biz yuqorida bayon qilgan suratlarda ibtidoiy jamiyat odamlarining tirikchilik manbalari, asosan ovchilik bo'lganini ko'rdik. U davrlarda ov yalpi o'tkazilar, hamma birga ishlar, birga kurashar edi. Ov unumli bo'lishi uchun odamlar turli

diniy e'tiqodlardan, turli usul va hiylalardan foydalanishgan. Chunonchi, ibtidoiy odamlar ov vaqtida har xil yovvoyi hayvon va qushlarning terisiga niqoblanib, shu yo'l bilan yovvoyi hayvonlarni hurkitib yubormay, osongina ularga yaqinlashar va qo'lga tushirar edilar.

Shunday qilib, odamning boshqa qiyofaga kirishining dastlabki formalari tug'ila boshlaydi. Boshqa qiyofaga kirish hamon tomoshaning asosiy unsuri bo'lib qolmoqda. O'zbekiston hududida niqoblanib ov qilayotgan ibtidoiy odamlar va yovvoyi hayvonlarning rasmlari tasvirlangan suratlar juda ko'p. Surxondaryo viloyati, Sherobod tumanidagi Zarao't Kamarsoyining ikki tomonidagi toshlarga qizg'ish sariq bo'yoq berib ishlangan suratlar ibtidoiy jamiyat davrida tomoshaning ilk elementlari tug'ilishini aniqlashga yordam bera oladi. Zarao't Kamarsoydagi toshlarda ikki turli manzara tasviri bor. Birinchisida ustiga rido yopingan odamlar surati, yopinchiq ostidan ularning ingichka oyoqlarigina ko'zga tashlanadi. Odamlarning bo'yi, qo'l va boshlari oddiy chizma shaklida ko'rsatilgan. Ikkinchi manzarada yopinchiqsiz odamlar aks ettirilgan: odamlar gavdasi to'laligicha chizilgan, boshlari esa yumaloq shaklda tasvirlangan, ularning orqasidan uzun dumlari ham chiqib turibdi. Ular qo'llariga yoy va uzoqqa otadigan allaqanday ov asbobi ushlab olganlar. Ba'zi odamlar qiyofasi qadimgi cho'l qushiga o'xshab ketadi. Dumi bor va yopinchiqdagi figuralar hayvon qiyofasiga kirgan odamlardir. Yovvoyi ho'kizlarning yugurib, qochib ketayotganidan bu suratda ibtidoiy odamlarning ho'kiz ovlash payti tasvirlangan bo'lsa kerak, degan xulosa chiqarish mumkin.

Niqoblangan va hayvon qiyofasiga kirgan ibtidoiy jamiyat kishilarining shikor marosimlari ham uchraydi. Farg'onaning Saymalitosh tog'i g'orlarida suratlar ichida o'yinga tushayotgan dumli kishilar guruhi ham bor. Ular ikki kishi-ikki kishi bo'lib birlariga yuzma-yuz turib, qo'llarini barobar ko'tarib ehtiros bilan o'ynamoqdalar. Ayrimlari qo'llarida doirasimon narsa ushlaganlar. Bu suratlarda ov vaqtini emas, aftidan, ovga jo'nash oldidan, uning unumli bo'lishi uchun qandaydir tabiat hodisalariga topinayotgan va afsun qilayotgan holat aks ettirilgan bo'lsa ajab emas! Ehtimol, doirasimon chizilgan narsa qadimgi musiqa asboblariidan do'l bo'lishi